

مقتل منظوم

ب. نیاورانی*

* مقتل منظوم (سوگنامه عاشورایی)

* فدایی مازندرانی

* تصحیح و مقدمه: فریدون اکبری شلدره‌ای

* چاپ اول، تهران: فرتاب، ۱۳۸۸

واقعه عاشورا در بی قیام نواده پیامبر اسلام، حضرت امام حسین^(ع)، در تاریخ اسلام حادثه‌ای شگفت و بسیار دردناک است؛ نه فقط به سبب شهادت عده‌ای که در برابر حکومت وقت ایستاده بودند و آن فجایع ناگوار که در محرم سال ۶۱ هجری به وقوع پیوست؛ بلکه بیشتر از این باب که در جامعه مسلمان چه تحولاتی رخ داده بود و نظام فکری مؤمنان به چه نحو دیگرگون شده بود که به فاصله نزدیک از رحلت پیامبر اسلام^(ص)، بنیان‌گذار شریعت و پیام‌آور معنویت، با نزدیکان و فرزندان‌زادگان او چنین رفتار شد؛ کسانی که جز سخن پیامبر و جز مضمون کتاب خدا دعوی دیگری نداشتند. بی‌گمان، بزرگ‌ترین و تأسف‌بارترین واقعه پس از واقعه تحکیم و سقیفه و شقاق در میان جامعه اسلامی، واقعه محرم ۶۱ هـ ق است؛ و بلافاصله پس از وقوع آن حوادث، با تلاش باقی‌ماندگان از خانواده حضرت حسین^(ع)، به‌ویژه خواهر بزرگوارش، حضرت زینب^(ص)، ماهیت امر به جامعه اسلامی آشکار شد و بعدها با قیام مختار، کراهت و وقاحت عمل حاکمان وقت جامعه اسلامی بیشتر نمایان شد. این واقعه به قدری برای دل‌بستگان خاندان پیامبر^(ص) دردناک بود که از همان آغاز، آثار سوز و گداز از این واقعه در مراثی و سخنان گویندگان و خطیبان ظهور و بروز داشته است؛ حتی نخستین مراثی به صورت ابیاتی منظوم از حضرت زینب^(ص) نقل شده است.

در این گفتار، بدون پرداختن به مقدمات و تاریخچه مراثی و سوگ سروده‌ها در ادب عربی و فارسی در رثای حضرت امام حسین^(ع) و حوادث کربلا، به یکی از نمونه‌های خوب سوگنامه‌های عاشورایی در ادب فارسی می‌پردازیم و این در گذشتن از بیان مقدمات، بیشتر بدان سبب است که مصحح محترم کتاب، خود به قدر کافی در مقدمه به این موضوع پرداخته است.

کتاب مقتل منظوم، سروده فدایی مازندرانی، از سراینندگان قرن سیزدهم است. متن کتاب در دو بخش کلی تنظیم شده؛ بخش اول شامل چهار ترکیب‌بند طولانی است و بخش دوم، شامل مراثی و

بی گمان،
بزرگ‌ترین و
تأسف‌بارترین
واقعه پس از
واقعه تحکیم و
سقیفه و شقاق
در میان جامعه
اسلامی، واقعه
محرم ۶۱ هـ ق
است؛ و بلافاصله
پس از وقوع آن
حوادث، با تلاش
باقی‌ماندگان از
خانواده حضرت
حسین (ع)، به‌ویژه
خواهر بزرگوارش،
حضرت
زینب (س)، ماهیت
امر به جامعه
اسلامی آشکار
شد و بعدها با قیام
مختار، کراهت
و وقاحت عمل
حاکمان وقت
جامعه اسلامی
بیشتر نمایان شد

۳۸

کتاب ماه ادبیات شماره ۴۵ (پیاپی ۱۵۹) دی ۱۳۸۹

نوحه‌هایی در قالب‌های مختلف. پیش از متن کتاب، مقدمه و توضیحات مصحح آمده و پس از متن نیز چند فهرست و نمایه تنظیم شده است. اینک مروری اجمالی به مباحث کتاب:

آغازگر کتاب، «سخن قطب علمی تاریخ ادبیات فارسی»، آقای دکتر احمد خاتمی، است. این یادداشت، مروری اجمالی است بر پیشینه مقتل‌نگاری و ثبت وقایع عاشورا و حادثه کربلا، که دقیقاً از زمان وقوع این حادثه، با سرودن ابیاتی در سوگ خاندان پیامبر (ص) توسط حضرت زینب و ام‌کلثوم و سکینه - سلام‌الله علیهما - شروع می‌شود و با نگارش‌های تاریخ‌نگاران و راویان و ادیبان به زبان عربی و فارسی ادامه می‌یابد؛ از جمله ابوالأسود دؤلی (فوت. ۶۹ ق) و فرزندق (فوت. ۱۱۰ ق) و از میان شاعران و وقایع‌نگارانی که اختصاصاً به روایت واقعه کربلا ۶۱ ق پرداخته‌اند، ابی‌مخنف (فوت. ۱۵۷ ق) را می‌توان نام برد.

این نگارش‌ها و روایت‌ها، که اختصاصاً به نقل حوادث کربلا و توصیف حالات حضرت امام حسین (ع) و یاران و خاندان او در آن واقعه می‌پردازند، با نام عمومی «مقتل» شناخته می‌شوند و در این یادداشت به عمده این روایت‌ها یا «مقتل»‌ها اشاره شده است. همچنین در این یادداشت اشاره‌ای به حضور این مضمون در شعر شاعران فارسی، از جمله ابن‌حسام خوسفی و لطف‌الله نیشابوری و شاه نعمت‌الله ولی و کاتبی نیشابوری و محتشم کاشانی و...، شده است. پس از یادداشت مذکور، پیشگفتار مصحح و سپس مقدمه مشروح او آمده است. این مقدمه، خود شامل چند بحث اصلی است، بدین شرح:

۱. **دیباچه‌ای بر مرثیه‌سرایی در ادب فارسی:** مصحح اشاره کرده است که تا روی کار آمدن آل‌بویه (۳۲۰ - ۴۴۸ هـ ق) در ایران، سوگواری برای شهدای کربلا در ایران و جامعه اسلامی ممنوع بود، تا اینکه معزالدوله دیلمی در عاشورای سال ۳۵۲ هـ ق به صورت عمومی به این کار اقدام نمود و پس از آن، با شکل‌گیری مناقیب‌ان و فضایل‌ان، دسته‌هایی برای سوگواری و برپای داشتن یاد شهیدان کربلا به یادآوری قیام امام حسین (ع) به وجود آمد. قدیم‌ترین مرثیه در سوگ حضرت امام حسین نیز در تاریخ ادبیات فارسی، از ابوالحسن کسایی (تولد: ۳۴۱ هـ ق) در دست است. در این بخش، به اجمال به نمونه‌هایی از شعر شاعران ایرانی و اشارات ایشان به واقعه کربلا اشاره شده است؛ از جمله، قوامی رازی، شاعر قرن پنجم، عطار نیشابوری و جلال‌الدین محمد مولوی و سیف فرغانی - که گرچه پیرو مذهب اهل سنت بودند، اما اشاراتی به این حادثه دارند - خواجه کرمانی، ابن‌یمین، سلمان ساوجی، ابن‌حسام خوسفی، محتشم کاشانی و...

۲. **مقتل‌نویسی و تعزیه در ادب فارسی:** در این بخش، از اصطلاح «مقتل» سخن گفته شده و از قدیم‌ترین و مهم‌ترین مقتل‌ها به فارسی یاد شده است؛ از ترجمه تاریخ طبری در سال ۳۵۶ هـ ق گرفته تا ترجمه الفتح ابن‌اعثم کوفی و مقتل‌الشهدای عاصی و مقتل‌الشهدای ابوالمفاخر رازی و مقتل نور الأئمه یا مناقب خوارزمی ابوالمؤید موفق خوارزمی و روضه‌الشهدای ملاحسین واعظ کاشفی.

همچنین در ادامه از تاریخچه و پیدایی تعزیه سخن گفته شده است. تعزیه هم، طبق روایت مصحح محترم، از زمان فتح بغداد توسط معزالدوله و احمد بن بویه در سال ۳۳۴ آغاز شد و در دوره‌های بعد، یعنی دوره سلجوقیان تا دوره صفویه، ادامه پیدا کرد. تعزیه به این شکل امروزی، با حضور بازیگران و ایفاکنندگان نقش شخصیت‌های حادثه کربلا، از دوره صفویان در ایران باب شد. در ادامه، از زبان و سبک تعزیه و اینکه تعزیه را باید نخستین گونه نمایش بومی - دینی تلقی کرد، بحث شده است.

۳. **زندگی، شعر و شیوه شاعری فدایی مازندرانی:** واقعیت این است که در منابع مکتوب و تذکره‌های دوره قاجار به بعد، اطلاع دقیق و مشخصی از سراینده مقتل منظوم، یعنی فدایی مازندرانی، به چشم نمی‌خورد. اجمال اطلاعاتی که مصحح محترم کوشیده است از لابه‌لای متن اشعار و یادداشتی کوتاه در مجله (مغان) بیابد، بدین شرح است: محمود فدایی، فرزند کربلایی گل‌علی، در حدود سال‌های ۱۲۰۰ هـ ق در روستای تلاوک، از بخش دودانگه ساری، متولد شده. میرزا محمود، مشهور به تلاوکی، در شعر «فدایی» تخلص می‌کرد. در دوره حکومت فتحعلی‌شاه و محمدشاه و ناصرالدین‌شاه قاجار زندگی می‌کرده است. در ادامه، روایتی داستانی از زندگی فدایی بر مبنای متن اشعار او بازسازی شده و به دستگیری فدایی بر اثر بدگویی حاسدان و سرودن چاه‌ای در ستایش ملک‌آرا، فرمانروای مازندران، نقل شده است. در ادامه، تصویری از مقتل فدایی ارائه شده است.

چنان که ذکر شد، متن اشعار در دو بخش اصلی تنظیم شده است؛ **بخش اول** حاوی چهار ترکیب‌بند طولانی است و **بخش دوم** شامل مرثیه پراکنده در قالب‌های گوناگون.

بخش اول، که حاوی چهار ترکیب‌بند است، به تصریح خود فدایی، معروف به «چهار نظام» است؛ یعنی هر یک از ترکیب‌بندها را «نظام» خوانده است، بدین شرح: **نظام نخست**، در ۷۲ بند (۱۷۴۰ بیت)، **نظام دوم**، در ۴۳ بند (۱۳۰۱ بیت)، **نظام سوم**، در ۳۲ بند (۵۲۳ بیت)، **نظام چهارم**، در ۲۷ بند (۵۲۰ بیت)

در مبحث‌های فنی مصحح درباره شعر فدایی، این عنوان‌ها را می‌توان نام برد: قالب و وزن، بهره‌مندی فدایی از دانش‌های گوناگون، فدایی و موسیقی، اخترشناسی، آیین ترسایی، زبان و درون‌مایه شعر فدایی، فدایی و زیباشناسی سخن، استعاره تبعی، استعاره کنایی، استخدام، ایهام، ایهام تناسب، تشبیه، تلمیح، ارسال‌المثل، معما، صور خیال عاشورایی، آرایه

محمود فدایی،
فرزند کربلایی
گل‌علی، در حدود
سال‌های ۱۲۰۰ هـ. ق
در روستای
تلاوک، از بخش
دودانگه ساری،
متولد شده. میرزا
محمود، مشهور
به تلاوکی، در
شعر «فدایی»
تخلص می‌کرد.
در دوره حکومت
فتحعلی‌شاه
و محمدشاه و
ناصرالدین‌شاه
قاجار زندگی
می‌کرده است

۳۹

کتاب ماه ادبیات شماره ۴۵ (پیاپی ۱۵۹) دی ۱۳۸۹

جان‌بخشی (تشخیص)، بررسی و تحلیل قصیده «تشنه» که شش بار تجدید مطلع شده است (در ۳۱۴ بیت). در پایان نیز مصحح محترم به برخی اقتباسات فدایی از شعر حافظ و نیز شباهت‌هایی از دیباچه مقتل منظوم فدایی با درّه نادره و زیارت ناحیه مقدسه اشاره کرده است و به‌ویژه بخش‌هایی از متن درّه نادره و زیارت ناحیه مقدسه را با متن فدایی، جزء به جزء مقابله و مقایسه کرده و میزان اشتراکات دو متن را به روشنی بازنمایانده است.

بنا بر ماده تاریخی که در اشعار فدایی هست، فرجام کار سرایش مقتل سال ۱۲۴۶ هـ. ق بوده است:

زد قلم چندان پی تحریر این مقتل قدم

کز نهاد نی برآمد ناله جف القلم

کَلک خون‌ریز فدایی در دم اتمام آن

«مقتل شاه شهیدان» زد به تاریخش رقم

و فوت خود شاعر نیز احتمالاً حدود سال ۱۲۸۰ هـ. ق اتفاق افتاده است.

آقای فریدون اکبری سُلدره‌ای، مصحح مقتل منظوم فدایی مازندرانی، پس از مقدمه مبسوط خود درباره کتاب و مباحثی که ذکر آن رفت، روایتی ساده و فشرده از تاریخ واقعه کربلا به دست داده است. در این روایت ۳۴ صفحه‌ای، خواننده، به اجمال، روایتی دقیق و روشن از حوادث محرم ۶۱ هـ. ق و واقعه عاشورا را از نظر می‌گذراند.

متن مقتل منظوم بر اساس ۴ نسخه تصحیح و تدوین شده است:

۱. نسخه‌ای متعلق به آقای کوچک اعزّی پاشاکلایی در حدود ۴۰۰ صفحه، به قطع وزیری و هر صفحه دارای تقریباً ۱۵ بیت، به خط شکسته نستعلیق، بدون تاریخ. نسخه اساس مصحح، همین نسخه بوده است.

۲. نسخه تلاوک، متعلق به آقای ابوالقاسم ذلیکانی تلاوکی، به خط شکسته نستعلیق، که در ۱۲۶۵ - یعنی ۱۹ سال پس از سرایش مقتل - کتابت شده است.

۳. نسخه حیدری، متعلق به آقای احمد حیدری، از منطقه کسلیان زیراب سوادکوه، روستای سی‌پی، در حدود ۴۲۰ صفحه، که در ۱۲۹۷ کتابت شده است.

۴. نسخه ذلیکانی، در دو دفتر، که در حدود سال ۱۳۵۰ به همت آقای حاج عبدالحسین ذلیکانی، از نسخ خطی اشعار فدایی فراهم آمده است.

همت آقای فریدون اکبری در احیای این مقتل، قطعاً در پیشگاه حضرت حق مأجور خواهد بود.

نمونه‌ای از مقتل فدایی مازندرانی:

رخسندگوه صدف مصطفی، حسین	تابنده‌گوهر فلک مرتضی، حسین
قربانی منای تمنای وصل دوست	ذبح عظیم کعبه کوی وفا، حسین
لنگر ز دست‌داده طوفانی ستم	کشتی به‌خون‌نشسته موج فنا، حسین
سلطان کشور آلم و شاه مُلک غم	سالار کاروان دیار بلا، حسین
دلبند مصطفی و جگرگوشه علی	روح روان حضرت خیرالنساء، حسین
آن جنگ‌جوی یک‌تنه با سی‌هزار تن	در کارزار معركة کربلا، حسین
کرده ز راه بذل و کرم در صف قتال	جان را فدای اُمت خود بی‌فدا، حسین
صد پاره تن چو غنچه، صد پاره بر چو گل	از تیغ و تیر و نیزه اهل جفا، حسین
تن داده بر گذشتن جان از ره وفا	سر داده بر کمند قضا با رضا، حسین
از سر طمع بریده به پای نجات خلق	وز پا افتاده در سر حکم خدای حسین
گردیده استخوان ز سُم اسب کوفیان	چون دانه آرد از دهن آسیا، حسین
گه سر نهاد بر سر خاکستر تنور	گاهی به نیزه، گاه به تشت طلا، حسین
ای دیده، خون‌بار در این غم، اگر تورا است	چشم طمع به شافع روز جزا، حسین

خار غمش به پای کسی نیست، گو خس است

در خانه گر کس است، همین یک سخن بس است

پی‌نوشت

* دانشجوی دوره دکتری زبان و ادبیات فارسی